

KÖZLEMÉNYEK

Janzenizmus és ortodoxia. (Az egri püspöki könyvtár olasz anyaga a felvilágosodás korában.)

A barokk korszak magyarországi irodalmának és művelődésének történetében a Rákóczi-szabadságharc leverése (1711) után új szakasz kezdődik, noha ez az új korszak a XVII. század eredményeire épül, annak szerves folytatása. Az írói alkotásokban nem található meg többé Pázmány Péter és Zrínyi Miklós heroizmusa, eltűnik a kompozíció monumentalitása és nagyvonalúsága, helyettük a barokk ízlés szétáradása, népszerűsödése, nem ritkán pedig a mondanivaló sekélyesedése figyelhető meg. A magyar barokk kultúrának ez az utolsó fázisa mentes az országot pusztító háborúk viharaitól, így számos művelődési intézmény megalapítására nyílt lehetőség. Egyre szaporodtak a jezsuita kollégiumok és könyvtárak, újabb és újabb nyomdák kapcsolódtak be a szellemi élet vérkeringésébe, s ez a korszak egyben a katolikus főpapi könyvtárak létrehozásának virágkora is. Batthyány József érsek Esztergomban, Klimó György püspök Pécsen (1774), Patachich Ádám érsek Kalocsán (1784), Battyány Ignác püspök Gyulafehérvárott (1798) munkálkodott nagyszabású, modern könyvanyagban gazdag könyvtár létrehozásán, de hasonlóképpen jelentősek a váci, veszprémi, székesfehérvári és szombathelyi kezdeményezések is.¹ Ezekben az újjászervezett vagy újonnan alapított bibliotékákban egyrészt a barokk műveltséganyag halmozódott fel, másrészt azonban egyre nagyobb számban jelentek meg bennük a felvilágosodást előkészítő eszmeáramlatok alapvető művei. A század második felében a magyar egyházi könyvtárak anyaga rendkívül sokszínű: egymással élesen szemben álló teológiai és filozófiai fejtegetések, ortodox katolikusok és racionalisabb, gyakorlatiasabb szellemű szerzők polemikus művei, bölcselők és természettudósok munkái egyaránt polcain sorakoznak, s összességükben hű tükörképet adnak a felvilágosodás korának ideológiai küzdelmeiről. A könyvállományok ezen túlmenően arról is vallanak, hogy a különböző eszmei, művelődési és irodalmi hatások milyen úton kerültek Magyarországra: a művek kiadási helye, éve és nem utolsósorban nyelve a recepciónak és a szellemi orientációnak felbecsülhetetlen értékű adata.

A XVIII. század második felének katolikus egyházi ideológiáján belül fellépő racionális áramlatokat Eduard Winter „felvilágosodott reformkatolicizmus” néven foglalta össze, s kimutatta, hogy ezek Kelet-Közép-Európában is erősen elterjedtek.² Mind Winter megállapításai, mind pedig Zolnai Bélának a janzenizmussal foglalkozó tanulmányai azt hangsúlyozták, hogy elsősorban az osztrák és német szellemi élet közvetítette a felvilágosodás gondolati elemeit Európának középső és keleti területeire, Magyarországra pedig

¹ SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Bp. 1939. 21–50.

² Eduard WINTER: *Frühauflklärung*. Berlin 1966. 198–211.

elsősorban a bécsi szellemi légkör hatott.³ Mindez aligha vonható kétségbe, de ugyanakkor arra is fel kell figyelniünk, hogy az utóbbi évek kutatása egyre több anyagot hoz fel színre a magyarországi felvilágosodott reformkatolicizmus itáliai forrásaira vonatkozóan. Főként Szauder József munkájára utalhatunk, aki úttörő tanulmányban foglalta össze Lodovico Muratori magyar fogadtatását és hatását.⁴ Igaz ugyan, hogy az olasz szerző Ausztriában igen nagy népszerűségnek örvendett,⁵ a magyar könyvtárakban található olasz és latin nyelvű, többnyire itáliai kiadású Muratori-kötetek viszont arra intenek, hogy közvetlen itáliai kapcsolatokkal is számolnunk kell a kor egyházi irodalmában. A hazai püspöki könyvtárak olasz anyagát tanulmányozva úgy tűnik, nem Muratori az egyedüli itáliai szerző, akit a teológiai racionalizmus Magyarországon ismert írói között kell számon tartanunk, ezért az alábbiakban a már többször és alaposan vizsgált bécsi eszmei csatornák helyett az itáliaiakra fordítjuk figyelmünket, s róluk az egri püspöki könyvtár olasz anyagának áttekintésével kívánunk képet adni.

A XVIII. századi egri püspöki udvarban az olasz szellemi orientáció korántsem véletlen jelenség. A század valamennyi egri püspöke — Telekessy István (1699—1715), Erdődy Gábor (1715—1744), Barkóczy Ferenc (1745—1761) és Eszterházy Károly (1762—1799) — római Collegium Germanicum-Hungaricumban végezte tanulmányait, innen hozták magukkal valamennyien az itáliai barokk műveltség ismeretét és ápolásának igényét. Különösen Barkóczy Ferenc pompakedvelő hajlama, késő-barokk mecénásokra jellemző nagyvonalúsága tűnik fel: külföldi — jórészt itáliai — művészeket hozatott az egri építkezésekhez, székhelyén nyomdát alapított (1755), egyetem létrehozását tervezte, környezetét könyvek írására sarkallta, Muratori műveinek szellemében gondolkodott, sőt Andreas Fridericus Schupanzigh pozsonyi kanonok egyenesen Muratori tanítványának jellemezte őt.⁶ Minderről korábban már szóltunk, itt csupán szellemi orientációjának olaszos jellegére kell nyomatékkal utalnunk. Nyilván maga is jól beszélt olaszul, ugyanis a püspöki palotában több esetben tartottak olasz nyelvű színelőadásokat, így többek között 1757. november 19-én kasztrált olasz zenészek adták elő Cyrus perzsa királynak és Tomyrisnek, a nomád massageta nép királynőjének történetét, amelyet egy hét múlva megismételtek.⁷ Kunits Ferenc jezsuita olaszból fordított Sedeciás-dramáját Barkóczynak ajánlva adta ki (Kassa, 1753), Markhót Ferenc egri orvos pedig olasz nyelvű szonettel köszöntötte a püspököt.⁸ Eger közelében, a festői szépségű felsőtárkányi tavak fölött

³ ZOLNAI Béla: *Magyar janzenisták*. Minerva 1924. 66—97; 1925. 10—40, 129—164. Uő: *A janzenizmus európai útja*. Bp. 1933. Uő: *L'état actuel des recherches sur le janzenisme en Europe Centrale*. In: Congrès des Sciences Historiques, Zürich 1938. Vol. 1. Paris 1938. 276—281. Uő: *A janzenizmus kutatása Közép-Európában*. Kolozsvár 1944. Uő: *Ungarn und die Erforschung des Jansenismus*. In: Deutsch-slawische Wechselseitigkeiten in sieben Jahrhunderten. Berlin 1956. 107—156.

⁴ SZAUDER József: *Muratori két erkölcsi műve a XVIII. századi magyar irodalomban*. ItK 1973. 171—180.

⁵ ELEONORE ZLABINGER: *Lodovico Antonio Muratori und Österreich*. Innsbruck 1970. 18—111.

⁶ BITSKEY István: *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 333—365.

⁷ „Producta hodie post 5-tam horam pomeridianam fuit in Aula Episcopali Opera (ut vocant): Italice per Castratos suae Excellentiae Musicos de cyro Persarum Rege, et Tomyri Massagetarum Regina, cui Operae invitatus interfuit P. M. Gvardianus cum P. Andrea concionatore. Et certe digna visu, dignoque auditu producta sunt...” Egri Érseki Levéltár, Minorita Rendház Iratai, Diárium I. 254. Kilián Istvánnak köszönöm, hogy erre az adatra felhívta figyelmem.

⁸ A Sedeciás-dráma eredetije feltehetően a jezsuita Giovanni GRANELLI műve: *Sedecia ultimo re di Guida rappresentata nel Collegio di S. Luigi Gonzaga della Compagnia di Gesù in Bologna nel Carnevale dell'Anno 1731*. Bologna 1731. Markhót Ferenc műve: *Sonetto al celsissimo e reverendissimo . . . Francesco Barkóczy in occasione della di lui alla dignità archivescovale di Strigonia ed al primate d'Ungheria esaltazione*, Agra 1761.

Barkóczy már püspöksége kezdetén, 1747-ben pompás nyaralót építtetett, ahová gyakran tett tavaszi kirándulásokat, az ott rendezett ünnepek pompájáról pedig legendák keringtek; minden jel arra mutat, hogy a Fuorcontrastinak nevezett nyaraló ötlete valóban „a Róma-kőrnyéki villák utáni nosztalgiából” sarjadt.⁹ A püspök munkatársai ugyancsak a Rómában tanult kanonokból kerültek ki, Hueber Mátyás és Ambrosovsky Mihály kollégista társai voltak, de ott tanult a későbbi kisrépost, Androvics Miklós is. Ez utóbbinak itáliai késő-barokk stílusú palotája ma is Eger belvárosának értékes műemlékei közé tartozik.¹⁰ Az 1777-ben elhunyt kanonok könyvtárjegyzékét nemrég ismertettük,¹¹ s az elmondottak alapján aligha tarthatjuk véletlennek, hogy könyveinek egyharmada itáliai eredetű, részint olasz szerzőtől ered, részint a kiadás helye Itália.

Már Androvics itáliai provenienciájú könyveinek vizsgálata is több megfigyelést tesz lehetővé. Elsőként az tűnik szembe, hogy a felvilágosodott reformkatolicizmus több képviselőjének műve megvan könyvtárában. Két Muratori-példánya közül az egyik velencei (*De ingeniorum moderatone*, 1752), a másik egri kiadású, magyar fordítás (*A keresztény embernek valóságos áhitatosságáról*, 1763). A Muratori felfogásához igen közel álló francia oratorianus, Bernard Lamy nagy exegetikai műve, az *Apparatus biblicus* ugyancsak velencei, 1749-es kiadásban szerepel. Nyilvánvalóan tudta a tulajdonos, hogy Lamyt karteziánizmusa miatt bocsátották el állásából, s csak a janzenista Le Camus bíboros pártfogásával jutott 1766-ban Grenoble városában teológiai katedrához. A lajstromon ezenkívül még sok olyan név található, amely a racionális vagy éppen filojanzenista teológiai áramlatok valamelyikével hozható kapcsolatba. Eduardo Corsininek, a piarista felvilágosodás egyik vezető teológusának főműve (*Institutiones philosophicae*, 1743) szintén velencei kiadású, egyik munkatársának, Giovanni Bossinak pedig római, 1759-es kiadású művére figyelhetünk fel. A racionális szellemű XIV. Benedek pápának 8 könyve sorakozott Androvics könyvtárában, többségük itáliai (ferrarai, római, bassanói) kiadásokban, de mellettük a pápa környezetében dolgozó tudósok egész sora képviselve van (pl. az Assemani-testvérek, akik orientalista szakemberekként dolgoztak a vatikáni könyvtárban). Ha mindehhez hozzávesszük, hogy még a francia janzenista François Aimé Pouget híres montpellier-i katekizmusának is velencei (1761-es) kiadása van meg az egri kanonoknak, akkor mindenképpen a velencei kiadású könyvek előtérbe kerülését kell megállapítanunk. Nemcsak arról van szó, hogy az olasz szellemi élet termékei áramlanak a magyar egyházi központokba, hanem sok esetben a francia és más nyugat-európai munkák is itáliai közvetítéssel kerülnek ide.

Mindezeket csak megerősíti, ha a továbbiakban figyelmünket egy jóval nagyobb anyagra, a püspöki könyvtárra irányítjuk.¹² Természetesen Androvics könyvei is ennek állományába kerültek be a tulajdonos halála után, 1777-ben. Eszterházy több tekintetben puritánabb egyéniség volt Barkóczynál, a tudományok ápolását azonban nem kevésbé szívügyének tekintette. Közél négy évtizedes püspöksége idején épült meg az egyetemnek szánt Liceum, s ő szerezte be több évtizedes munkával azt a tekintélyes könyvállományt, amely majd az 1793-ban megnyitott, akkor mintegy 16 000 kötetet számláló könyvtár alapját alkotta. Az egyetemi könyvtárnak tervezett bibliotéka gyűjtőköre a tervezett

⁹ VOIT Pál: *Eger és Heves megye művészettörténete*. In: Heves megye műemlékei I. Bp. 1969. 149.

¹⁰ *Heves megye műemlékei II*. Bp. 1972. 334.

¹¹ BITSKEY István: *Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben*. Magyar Könyvszemle 1974. 325.

¹² Vizsgálatainkat az Egri Főegyházmezei Könyvtár legrégebbi katalógusa alapján végeztük, amely a XVIII–XIX. század fordulóján keletkezett: *Catalogus Bibliothecae Episcopalis Lycei Agriensis I–II*. Jelzete: Ms 2084. Itt mondok köszönetet IVÁNYI Sándor főkönyvtárosnak szíves segítségéért.

négy fakultás tananyagához igazodott, s a kor legfontosabb teológiai, filozófiai, jogi, történeti, orvosi és csillagászati munkáit tartalmazta. Mivel az egyetem mégsem jött létre, a nyilvános könyvtárként működő gyűjtemény Észak-Magyarország legjelentősebb ilyen intézményévé vált.

A könyvgyűjtő püspök több nyugat-európai városban foglalkoztatott a beszerzés céljából tanácsadókat és megbízottakat, akik közül kétségkívül a Pécsen és Egerben is megfordult Giuseppe Garampi (1725—1792) olasz gróf, bécsi pápai nuncius, a későbbi bíboros kapott a legnagyobb szerepet.¹³ Garampi és Eszterházy már a római tanulóévek során barátságot kötött egymással, s művelődési és egyházpolitikai kérdésekben szinte teljes volt nézetazonosságuk. A nagystílű, tudós pápai diplomata Muratorinak és Lamynak szellemi hatása alatt állott, s noha a janzenizmust nem fogadta el, annak egyes tételeivel rokonszenvezett. Határozottan szemben állt azonban a jozefinista és febronianus nézetekkel, amelyek az egyházi hatalommal szemben a világinak prioritását vallották. Miként a magyar klérus legtöbb vezetője, úgy Eszterházy is antijozefinista álláspontra helyezkedett, nemcsak római neveltetése miatt, hanem a XVIII. század végén egyre erősödő nemzeti ellenállás légköre is ide vonzotta. A püspök és a bécsi nuncius politikai téren tehát egyaránt szemben állott a felvilágosult abszolútizmussal, a teológiában viszont mindketten a racionális, jezsuitaellenes, antimolinista irány hívei közé számítottak, így szoros kapcsolatuk azonos elvek vállalásán nyugodott.

Garampi könyvbeszerzési javasolataiban természetesen igen nagy szerep jutott az Itáliában megjelent teológiai újdonságoknak. S ez annál inkább így lehetett, mert rajta kívül még számos Bécsben élő olasz teológus adott tanácsokat a vásárlásokhoz, így többek között Pedro Maria Gazzaniga (1720—1799), a bergamói származású dominikánus professzor, Metastasio barátja, aki Bécsben a tomizmust tanította. Nem volt ő sem egyértelműen janzenista, de az ortodox katolikus körök ezzel vádolták, mert elítélte az Ünigenitus-bullát.¹⁴ Annyi bizonyos, hogy jezsuitaellenes, antimolinista szellemben vitázott, ilyen könyvek kiadását és terjesztését messzemenően elősegítette. Művei (*Theologia polemica, Praelectiones theologicae*) Bolognában, Velencében, Bécsben és Egerben egyaránt megjelentek, a püspöki könyvtárban szinte valamennyi kiadás megtalálható. Az egri beszerzésekben segítségére volt munkatársa, Giuseppe Bertieri professzor, a későbbi pápai püspök is, aki szintén janzenista hírében állott, valamint másik kollégája, az Ágoston-rendi Agostino Gervasio, akinek Bécsben öt műve jelent meg, s aki különösen Klimó György pécsi püspök könyvtárába irányított könyveket.¹⁵ Gervasionak *De Sacramentis Eucharistiae* c. művét Egerben is kiadták 1791-ben.

Bécsben természetesen nemcsak az ott élő olaszok, hanem számos más itáliai teológus műve is megjelent, az pedig szinte elkerülhetetlen volt, hogy egy XVIII. századi teológia állást ne foglaljon valamilyen módon a század nagy polémiájában, a kegyelemtani vitában. Ennek révén alakult ki az a kettősség, amelyet Zolnai Béla így jellemezett: „A bécsi olasz kultúra természetszerűleg magában hordta az olasz janzenizmust és az olasz apológiát is”.¹⁶ Hozzátehetjük, hogy ugyanez a kettősség az egri könyvvállomány olasz anyagát is jellemzi, amelyben az itáliai janzenizmus és a vele rokonítható áramlatok, valamint az ortodox apologetika egyaránt jelen van.

¹³ KELÉNYI B. Ottó: *Eszterházy Károly gróf egri püspök csillagvizsgálójának könyvtára és az egri asztronómusok működése*. Stella, 1930. 24—25.

¹⁴ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Közép-Európában*. Kolozsvár 1944. 45—46.

¹⁵ Uo. 47.

¹⁶ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus európai útja*. Bp. 1933. 31. A. WANDRUSZKA: *Die katholische Aufklärung Italiens und ihr Einfluss auf Österreichs*. In: *Katholische Aufklärung und Josephinismus*. Hrg. E. Kovács, Wien 1979. 62—74. Az ausztriai janzenizmusról új adatokat közöl e kötetben G. Otruba, J. W. Frank és P. Hersche tanulmánya.

Az olasz janzenizmust sajátos hely illeti meg az eszmeáramlat európai történetében. Arturo Carlo Jemolo professzor alapvető monográfiája óta tudjuk, hogy az itáliai változat sokkal politikusabb, gyakorlatiasabb, mint a francia és németalföldi; igazi tömegbázisa nincs, inkább csak tudósai vannak, akik viszont érzékenyen reagáltak a katolicizmust modernizálni kívánó eszmékre.¹⁷ „La bolla Unigenitus è stata la calamità di questo secolo” — írta Bernardo Tanucci, IV. Ferdinánd nápolyi király tudós minisztere 1761. május 23-án keltezett levelében barátjának, Giovanni Bottari római egyháztörténésznek.¹⁸ A XVIII. századi olasz katolicizmus ideológiai helyzetét találóan jellemezte Tanuccinak ez a megjegyzése, hisz a XI. Kelemen pápa által kibocsátott bulla (1713) egyértelműen Jansen-ellenes álláspontja erősen megosztotta a teológusok közvéleményét. Jansen tanai már egy évszázad óta vita tárgyát alkották, különösen a Lodovico Molina kegyelemtani felfogását valló jezsuiták szegültek szembe a szegényebb és egyszerűbb egyházi szervezet mellett érvelő yperti püspök nézeteivel. Az Unigenitus-bulla nyomán a korábbinál is hevesebben lángolt fel a vita a pápa egyházfőségét és csalhatatlanságát is tagadó francia teológusok és a Róma-centrikus, pápapárti egyházi írók között, s ez a vita az egész XVIII. századon végighúzóda, a felvilágosodás századának egyházi ideológiáját alapvetően befolyásolta. A janzenizmus persze még nem felvilágosodás, de aligha kétséges, hogy annak irányában készítette elő a talajt.

Itáliában különösen 1770—1790 között újultak ki a viták, s a janzenizmusnak főként az északi egyházi központokban (Pavia, Pistoia, Firenze, Torino, Genova), valamint Rómában támadtak hívei. A római filojanzenista kör több vezető ideológusának műveit az egrí könyvtár is beszerezte. Daniele Concina (1687—1756) XIV. Benedek pápa környezetében harcolt a jezuita laxizmus ellen, s mintegy negyven műve közül Egerbe több latin és olasz nyelvű példány eljutott. Ugyancsak a pápa környezetéhez számítható Tommaso Mammachi (1713—1792), aki a Vatikánban nemcsak egyháztörténész, hanem a pápai indexbizottság titkára is volt. Mammachi többek között a janzenizmusnak azt a kedvelt tételét újította fel, amely szerint az egyháznak vissza kell térnie az őskeresztények szokásaihoz, bensőséges vallásosságához, s nem a hatalom pozíciójából kell hódítani. Ennek a gondolatnak kifejtését adja az Egerben megtalálható *De costumi dei primitivi christiani* (Róma 1754) c. műve. Ugyanezt a tételt az egrí könyvtár más darabjai is kifejtik (pl. Giovanni Caraccioli kardinális műve: *Der heutige Modechrist*, Augsburg 1768.). A római antimolinista-tomista-filojanzenista kör egyéb tagjainak is ott sorakoztak munkái az egrí könyvespolcokon, így többek között a dominikánus Giuseppe Agostino Orsi (1691—1761) bíborosnak, a történetíró Pietro Tosininek (*La libertà dell'Italia*, Amsterdam 1718), Muratorinak, nem utolsósorban pedig magának XIV. Benedek pápának.

A XIV. Benedek néven pápává választott Prosper Lambertini (1675—1758) bíborosnak a kortársak igen jellemző véleménye szerint saját műveiből egész kis könyvtár lenne összeállítható.¹⁹ Egerben is polcok egész sorát töltik meg művei. A felvilágosodott szemléletűnek emlegetett pápa számos intézkedésben adta tanújelét modern szemléletének. Az egyházi indexről sok szerzőt törölt a korábban rajta szereplők közül, így például Kopernikuszt is. E munka során természetesen nagy segítséget jelentettek számára a környezetében dolgozó tudósok, főként Mammachi és más filojanzenisták. A szertartáskönyve,

¹⁷ Arturo Carlo JEMOLO: *Il giansenismo in Italia prima della rivoluzione*. Bari 1928. F. RUFFINI: *Studi sul giansenismo*. Firenze 1943. E. CODISNOLA: *Il giansenismo toscano*. Firenze 1944.

¹⁸ JEMOLO: *I. m.* 30.

¹⁹ *Enciclopedia italiana VI.* Milano—Róma 1930. 612—614. MONTARINI: *Il Cardinale Lambertini fra la leggenda e la storia*. Milano 1943.

ket korrigálva, egységesítve adta ki, s a gyakorlati élet vallásos szokásait racionálisabbá igyekezett formálni. 1754-ben Mária Terézia kérésére korlátozta a Magyarországon mértéktelenül elszaporodott egyházi ünnepek számát, s csak a legfontosabbakat hagyta meg. A jezsuitákkal szemben több intézkedést hozott; 1742-es bullájával állást foglalt az ún. akkomodációs vitában, s elítélte a jezsuiták missziós gyakorlatában elfogadott elvet, amely szerint a tértítés során megengedhető a pogányok szokásaihoz történő messzemenő alkalmazkodás. 1744-ben újabb bullával foglalt állást ebben a kérdésben, s az Elő-Indiában jelentkező jezsuita-kapucinus vitában ismét a jezsuiták ellenében döntött. Az Unigenitus-bulla ellenzõivel szemben mérsékelt magatartást tanúsított, érthető tehát, hogy a janzenista hatás alatt álló Mikes Kelemen egyik levelében jó pápának nevezi őt.²⁰ További adatok sorakoztatása nélkül is megállapítható, hogy XIV. Benedek könyvtárnyi munkássága a kései barokk és a korai felvilágosodás eszmevilágának ötvözetét jelenti, műveinek díszes barokk ízlésű — többnyire itáliai — kiadásai pedig az egri püspöki könyvtár jellegzetes könyvcsoportját alkotják.

A rómaiak mellett a II. József által alapított páviai Collegium Germanicum jozefinista-filozofizista szellemének erős kisugárzása tűnik fel. Egyik alapvető alakjának, *Pietro Tamburini* (1737—1827) professzornak számos művét adták ki Bécsben, sőt 1782-ben épp Gazzaniga rendezte sajtó alá *De summa catholicae de gratia Christi doctrinae praesentia utilitate ac necessitate dissertatio* (Brescia 1771) című művének második kiadását, s az elmondottak után inkább az a különös, hogy ez nem jutott el Egerbe. Minden bizonnyal erős jozefinista szemlélete miatt akadt fenn a Garampi és Eszterházy által alkalmazott szűrőn, hisz mindkét főpap Béccsel szemben Rómához húzott. Eljutott viszont Egerbe Antonio Valsecchi († 1739) páviai tanárnak *Dei fundamenti della religione* (Padova 1771) című munkája, amelyet később a jezsuita Molnár János is felhasznált egyháztörténeti műve írásakor (*Az Anyaszentegyháznak történeti*, Nagyszombat, 1769—1788). Valsecchi-nek *Religio victrix* c. művét Egerben is kiadták (1788), sőt tankönyvként is használták.

Az eddig említett olasz teológiai írók a kegyelemtani vitában többnyire Augustinus és Aquinói Tamás nyomán jártak, antimolinista alapon állottak. Az újkori augusztinizmus irányzatának vezető teológusa Enrico Noris (1631—1704) pisai professzor, később vatikáni könyvtárőr és bíboros volt. Noris a jezsuiták szerint az ágostoni tanokat janzenista szemléletben hirdette, ő maga viszont tagadta janzenista voltát, sőt augusztinizmusa épp a janzenizmust kívánta volna ellensúlyozni. Felfogása azonban így is a hagyományos jezsuita-barokk világnézet lazította fel; jellemző, hogy a merevségéről híres spanyol inkvizíció 1747—1758 között Noris műveit indexre tette. Egerben egész sor könyve megtalálható (*Cenotopia*, Pisa 1764; *Vindiciae augustianae*, Velence 1768 stb.), összes munkái pedig *Gian Lorenzo Berti* kiadásában (Bassano 1769) sorakoznak a püspöki bibliotékában. Berti szintén az újaugusztinizmus vezető teológusai közé számított. Sok vitát kavart, s Egerben is meglevő — velencei, római és bassanói kiadású — műveit korábban XIV. Benedek védte meg az indexretételtől, egy műve pedig Egerben is megjelent (*Breviarium Historicae Ecclesiasticae*, 1775).

Az olasz janzenizmus történetében Jemolo külön fejezetet szentel Giacomo Giacinto Serry (1659—1738) francia származású, Padovában élő dominikánus teológus munkásságának.²¹ Serry több műve indexre került éles jezsuitaellenes, antimolinista tendenciája miatt, néhány ponton a janzenista Quesnel tételeit is védelmébe vette, a pápától pedig azt kívánta, hogy az Unigenitus-bullához fűzzön magyarázatokat. Serry főműve velencei kiadásban került Egerbe (*Praelectiones theologicae*, 1742), újabb adatot szolgáltatva

²⁰ Mikes Kelemen *Összes Művei* I. (Kiad. és bev. HOPP Lajos) Bp. 1966. 251.

²¹ JEMOLO: *J. m.* 158—162.

arra, hogy a velencei nyomdatermékek kiemelkedő szerepet játszottak az egri szellemi élet alakításában.

Az itáliai reformkatolicizmus legfontosabb művei — Muratori, Lamy, Assemani, Corsini alkotásai — már Androvics kanonok tulajdonából a püspöki könyvtárba kerültek. Ott újabbak sorakoztak melléjük, s példányszámuk is szaporodott. Mind Corsininek, mind Muratorinak négy könyve szerepel a címjegyzékben, legtöbbjük itáliai kiadásban. A „valóságos áhitatosságról” szóló Muratori-könyv 1763-as egri kiadása elé téziseket is kötöttek, ami a népszerűségét jelzi. Az előszó arról tájékoztatja az olvasót, hogy a mű Benedetto Piazza szicíliai jezsuita támadása következtében ugyan indexre került, 1755-ben Velencében azonban megeáforták a jezsuita állításait, így a keresztény ember nyugodtan olvashatja a könyvet. Az ilyen ajánlás mindenesetre csak fokozhatta a Muratori iránti érdeklődést, s egyben azt is jelzi, hogy Egerben jól ismerték az 1750-es évek második felében Velencében lezajlott vitát, amely élénk levélváltást eredményezett Muratori és a jezsuiták között.²²

A reformkatolicizmust és filozofizmust képviselő könyvek mellett természetesen ott találjuk az ellenfelek munkáit is. Antonio Sandini (1693—1751) padovai professzor egyháztörténeti művei bécsi és nagyszombati kiadásokban, Celestino Sfrondrati (1644—1696) kardinálisnak, az antiaugusztinista dogmatikájáról és pápapatriságáról híres szerzőnek két műve itáliai kiadásokban (*Nodus praedestinationis*, Roma 1697; *Inocentia vindicata*, Siena 1698) van meg Egerben. De még a francia antijanzenista kézikönyvek is velencei kiadásban sorakoznak az egri könyvtár művészi faragású könyvállványain, így például Honoré de Tournely (1658—1729) sorbonne-i tanár *Theologia scholastica* (Velence 1746), valamint az ő munkáját folytató Petrus Colet: *Institutiones theologicae* (Velence 1757) című művei, amelyek kötelezően előírt tankönyvek voltak az egri teológia hallgatói számára. A Franciaországból velencei közvetítéssel Egerbe került Tournelius-műveket Kovács József egri kanonok, a theologia practica tanára hamarosan magyarra fordította és átdolgozva, megrövidítve a helyi nyomdában ki is adta. Mint arra korábban is utaltunk, ez a tény azt illusztrálja, hogy Egerben inkább a janzenizmus ellenkezéssel párosult tudomásulvételével, vagy legfeljebb iránta megnyilvánuló érdeklődéssel kell számolnunk, mintsem eszmevilágának elfogadásával.

Külön csoportot alkotnak a jezsuita szerzők művei, amelyek az egri könyvtár tekintélyes hányadát teszik ki. Paolo Segneri közismert munkái, Claude de la Colombiere (1641—1682) homiliáinak olasz nyelvű, velencei kiadása (1717), Claude La Croix (1652—1714) erkölcstanának ravennai kiadása (1747), Pietro Sforza Pallavicino ismert feldolgozása a tridenti zsinat történetéről: mindez természetes tartozéka egy XVIII. század végi főpapi könyvtárnak. Eszmetörténeti szempontból azonban többet mond, hogy a fentebb említett filozofizista szerzők ellenfeleinek művei is nagy számban tűnnek fel. Mammachi nagy ellenfele, a Modenában, majd Rómában működő jezsuita szónok Francesco Antonio Zaccaria (1714—1795) nem kevesebb mint 161 művet publikált, s valamennyiben élesen kiállt a pápai jogok védelmében. A modenai könyvtártól, ahol Muratori utódaként dolgozott, éppen éles antifebrianizmusa miatt kellett megválnia. Egerben egész sor római, milánói és torinói kiadású, olasz nyelvű műve található meg. Hasonlóképpen Domenico Viva (1648—1726) nápolyi rektornak, majd a rendi provincia ottani kormányzójának művei igen népszerűek voltak, több kiadásban jutottak el Egerbe. Más árnyalatot képvisel viszont a jezsuita rendből kilépett Francesco Veronio (1578—1649) Egerben is meglevő teológiája, (*Regula fidei*), amelynek egyik tétele a pápát a zsinaton kívül nem tartja tévedhetetlennek, így a jozefinizmus haszonnal fordulhatott hozzá. Mint Zolnai

²² BACKER-SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Campagne de Jesus*. Bruxelles—Paris 1890—1900. VI. 887—890.

Béla megállapította: „Ami a pápa primátusát és tekintélyét illeti, Veronius könyve határozottan kedvező anyagot szállított a janzenizmus és jozefinizmus számára”.²³ Nem esoda, ha Veronio művei sorra jelentek meg a XVIII. századi nyomdákban Magyarországon is, Egerben pedig nyolc különböző kiadásban voltak megtalálhatók.

Az adatok még tetszés szerinti mennyiségben sorakoztathatók lennének, úgy véljük azonban, az egri püspöki könyvtár olasz anyagáról adandó összkép az elmondottak alapján is kirajzolódik. Mindenekelőtt arra kell felfigyelnünk, hogy Itália — különösen pedig Velence — a XVIII. századi eszmeáramlatok történetében összekötő kapcsot jelentett Nyugat-Európa és Magyarország között. A francia eredetű janzenizmus és a vele vitázó szerzők egyes tételei itáliai kiadású műveken át jutottak el a magyar egyházi könyvtárakba, így Egerbe is: láttuk ezt Pouget és Tournelly esetében, de hozzátehetjük, hogy a gallikán határozatoknak (1682) is velencei kiadása (1768) van meg Eszterházy könyvtárában,²⁴ sőt a sorbonne-i teológus Charles Witasse (1660—1716) gallikán szellemű könyve (*Tractatus theologici*, Velence 1738) is velencei nyomdából került oda. Nem föltétlenül és nem egyedül „Bécs szellemi kohója” táplálta tehát a felvilágosodás kori magyar egyházi műveltséget, hanem az itáliai reformkatolicizmus és az olasz egyházon belül burjánzó polémiák is. Földrajzi szempontból, a szállítás útvonalát tekintve kétségtelenül Bécs a közvetítő, de mint láttuk, Bécsben is olaszok — Garampi, Gazzaniga, Bertieri és mások — tájékoztatták és irányították az egri könyveszerzést, ezért annak itáliai orientációja s az olasz kiadású művek nagy száma a helyzetből logikusan következő jelenség.

Mint láttuk, az itáliai egyházi kultúra a XVIII. században kétarcú: egyik oldalon a felvilágosodás irányába mutató erők laza csoportosulása, egymással is gyakran szembe kerülő, sokszínű körképe látható, a másik oldalon az ortodoxia, a többé vagy kevésbé konzervatív érvekhez forduló apologetika sorakozott fel. A sokkal egységesebb és teoretikusabb francia janzenizmustól eltérően az itáliaiak politikusabb tónusa, gyakorlati kérdések felé forduló figyelme Magyarországra is átsugárzódott, s az egri könyvtár anyaga is ezt a képet mutatja. Sokszínű anyagának összeállítói a dogmatikai vitákra élénken reagáló, az eseményeket figyelemmel kísérő teológusok voltak, akiknek munkája nyomán a könyvtár nem vált janzenista gyűjteménnyé, de az ortodoxiának sem lett fellegvárává. Végeredményben a szélsőségeket elkerülve, a felvilágosodott reformkatolicizmus műveinek bő teret biztosítva, az egri püspöki könyvtár a barokk és felvilágosodás határán korszerű állományt foglalt magába, s hogy ez így történt, abban az itáliai ideológiai kisugárzásnak el nem hanyagolható, s további vizsgálódásra érdemes szerep jutott.

BITSKEY ISTVÁN

Melyik művéhez írta Bessenyei 1804-ben a cenzúráról szóló Jegyzés-ét? Bessenyei, aki írói működése során oly sokat szenvedett a cenzúrától, több alkalommal is elkeseredett és éles hangon nyilatkozott erről az intézményről. Egyik ilyen megnyilatkozása volt például az a *Jegyzése*, amelyet *Az értelemnek keresése e'világnak testében és határa, annak ismeretiben* című, 1804-ben keletkezett művéhez csatolt.

E szinte már röpirat-szerű cenzúra-ellenes kifakadása nem ismeretlen ugyan a Bessenyei szakirodalomban, de mivel e *Jegyzés* autográf kézírata eredeti helyéről elkeveredett, és jelenleg egy másik Bessenyei műhöz csatolva található, ez a körülmény újabb alkalmat adott bizonyos téves feltevések és hipotézisek alkotására. Ezért nemcsak a kézirat

²³ ZOLNAI Béla: *I. m.* Kolozsvár 1944. 159.

²⁴ Uo. 34.

eredeti helyének és összefüggéseinek tisztázása miatt, hanem a téves feltevések cáfolása céljából is fontos rámutatni az alábbiakra.

A *Jegyzés* kéziratának autográf kézírata az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában nem az eredeti helyén, tehát *Az értelemnek keresése* c. kézirat mellett, hanem Bessenyei egy másik művének, a *Rómának viselt dolgai* c. munkájának kéziratához csatolva található, annak II. kötete 7. és 8. „kötései” között, a 236^v-tól a 239^v-ig. (Jelzete: Quart. Hung. 56/2).

E körülmény a római történet sajtó alá rendezőjét annak feltételezésére készítette, hogy Bessenyei Millot művének fordítása közben írta e *Jegyzést*, és azt ő illesztette be a jelenlegi helyére.¹ Bár a sajtó alá rendező figyelmét nem kerülte el az a tény, hogy a *Jegyzés* eredeti lapszámozása nem illeszkedik a fordítás kéziratának lapjaihoz, említett hipotézisét mégis fenntartotta, sőt, ennek alapján Bessenyei utolsó műveinek kronológiájára nézve is messzemenő és minden bizonnyal nem helytálló következtetéseket vont le. (Pl. azt, hogy nem *Az értelemnek keresése* volt Bessenyei utolsó műve, hanem a Millot-fordítása.)

Pedig a *Jegyzés*nek a tartalma csakúgy mint a lapszámozása szorosan az író filozófiai munkájához kapcsolódik. A *Jegyzés* ugyanis, Bessenyei eredeti számozása szerint a 159-től a 166. lapig terjed, tehát éppen ott folytatódik, ahol *Az értelemnek keresése* című munka befejezést nyert. Ez ugyanis — szintén az író eredeti lapszámozása szerint — az 1—158. lapig terjedt. E mű autográf kézírata — *A bihari remete* kéziratával együtt, — egy kötetben — szintén az Országos Széchényi Könyvtárban található; jelzete: Quart. Hung. 150. 108^v—183^v. Az eredeti számozás szerint a 158. lap után egy később beragasztott, lapszámozás nélküli lap található (jelenleg: 184^r), amely Bessenyeinek az országgyűlés egy korábbi határozatával kapcsolatos jegyzetét tartalmazza. A *Jegyzés* a 159. lapon következett.

A *Jegyzés*nek Toldy-féle másolata az MTA Könyvtárának Kézirattárában található (RUI 4r 35) II jelzet alatt, a 112—117. lapon. E másolat alapján alkalom nyílt az autográf kéziratban meglevő hiányokat kiegészíteni.

Az 1804. június 20-i dátummal ellátott *Jegyzés* valószínűleg *Az értelemnek keresése* c. mű befejezése után keletkezett. Nemcsak azért, mert a mű végére került — hiszen írhatta volna ezt a szerző esetleg közben is, és csak munkája elkészülte után iktathatta volna e röpiratot a kézírata végére. Valószínű azonban, hogy nem így történt.

A 183v-n véget érő mű után, a 184^r tetején olvasható megjegyzés ugyanis akkor készülhetett, amikor még reménye lehetett Bessenyeinek műve kiadására; az ezt követő *Jegyzés* viszont kétségkívül akkor, amikor az író valahogy megtudta: *A természet világa* kiadásának ügye reménytelen. Madarassi cenzor június 5-én intézett erről részletes felterjesztést a helytartótanácsához, talán erről nyerhetett értesülést Bessenyei is.

A mű befejezés utáni első jegyzetében még arra az országgyűlési rendelkezésre hivatkozott, hogy „akinek tekintet érdemlő magyar munkái” vannak, küldje fel. Ezért gondolt arra ő is, hogy munkáját elküldi. Kéri, hogy ha egyes részeket ki is törölnek, ne tiltsák be az egész írást. Már itt is elítéli a cenzúrát — „világ kezdetitül fogva a hatalom gyengeséggel soha sem okoskodott” — de itt még próbálja némileg meg is érteni. „Az Író el van arról hitelve, hogy ha némely sorjai ki töröltetnek is, nem mindenkor azért esik, mintha azon dolgok, a társaság köz boldogságának igasságával szembe szöknének, hanem hogy még idejek el nem jöt, és a censura értelmével nem egyez.”

A *Jegyzés* hangja már elkeseredettebb és támadóbb. „Hijában fáradok, azt mongyák, mert az ok-vísgálók, Censorok, ezen Munkákat nyomtatot betükben, világ elibe terjedni, meg nem engedik. Következik hát, hogy időrül időre, senki soha a Censura meg határozot

¹ BESSENYEI György: *Rómának viselt dolgai. II. rész.* Kiad. ADÁMNÉ RÉVÉSZ Gabriella. Nyíregyháza, 1972. 127—131.

értelmén túl, és a felet elmélkedni ne bátorkodjon. De ha minden Író, Lelkét ezen akadályhoz kötötte volna, most is ott sinlenénk tudatlanságunkkal, a hol a tizedik 's több Századokban veszöttünk."

A cenzorok sohasem azért voltak, mert bölcsőbbek voltak azoknál, akiknek műveit vizsgálták, hanem azért, hogy az emberek „meg ne okosodhassanak". Az uralkodók félnek a tudományok felemelkedésétől, de csak azért, mert „mentül nagyobb a tudomány, ott a tirannus, és kegyetlen hatalom despota, annál utálatosab". Bessenyei ezúttal is hangsúlyozza, hogy csak a zsarnok uralkodó ilyen, az igazi keresztény királyok nem kívánnak erőszakkal uralkodni, mert ez már nagyon idejétmúlt Európában.

Tudja, hogy nincs elfogadható oka munkája betiltásának, de azt is érzi: érveivel nem fogja tudni meggyőzni a cenzúrát, ezért sorsába beletörődve, de igazsága tudatában írja, hogy nem tud mást írni, mint amit gondol és a hízelkedésre sem lesz soha kapható: inkább választja művei kéziratban maradását. Mint írja: „Had legyenek irásban inkább igazság mint nyomtatásban hazugság."

KÓKAY GYÖRGY

Nyomatott szövegű temetési címerek a debreceni Kollégium múzeumában. A XVII—XVIII. századi rangos temetések elmaradhatatlan kelléke volt a temetési címer, amelyet a koporsó fölé függesztettek, vagy a szőnyeggel, posztóval letakart koporsó elé helyeztek. A selyemre festett színes címer alatt hosszabb-rövidebb szövegben feltüntették a halott nevét, születési és halálozási évét, hónapját, napját, az elhunyt rangját, kitüntetéseit stb.

Ha az elhunyttal a nemesi család fiága kihalt, a címert fordított állásban helyezték a koporsó fölé. Ezért írta Görgei Pál, előbb nagykaposi, majd kényszerűségről Kolozsvárra bujdosott református prédikátor, Bocskai István zempléni főispán temetési beszédében: „Mit gondoltok méltóságos személyek, a mikor az előttek felfüggesztett czimereket visszafordítva láttyátyok? Ihol a nagy régi fényes Bocskai ágban az ultimus deficiens, a ki előttek koporsóiban fekszik." Görgei Pál temetési prédikációja Kolozsvárott jelent meg 1674-ben *Szomorú halotti pompa* címmel egy gyűjteményes kötetben.¹

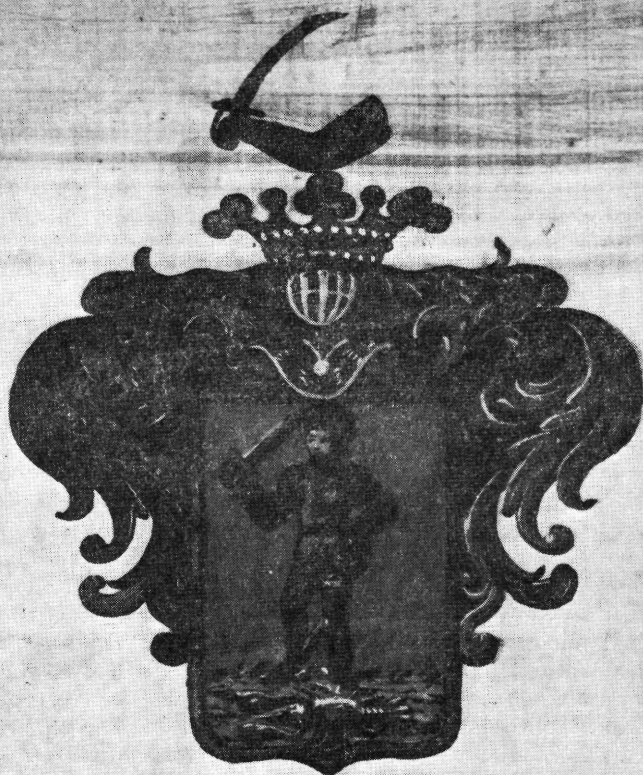
A címereken kívül temetési zászlók, nyomtatott „kárták", illetve epitáfiumok is helyet kaptak a végtisztességen. Erre utal egy 1697-ből való adatunk: „Szebenb(en) az czimerek s az Zaszlo, s az Kartak készüljenek, az fekete posztot ha meg vetette Uram kgd ne nehez- telje el küldeni".² A temetési címerek szöveges részét legjobb tudásunk szerint a XVII. században még kézzel festette a piktör a selyem anyagra és csak a XVIII. században kezd elterjedni a nyomtatott felirat a címereken. Természetesen a címerpajzs kézzel készült színes kivitelben, mert többszín-nyomásra az akkori tipográfia még képtelen volt.

Debrecenben, a Református Kollégium múzeumában 21 ilyen festett temetési címert őrzünk és ezekből 14-nek nyomtatott a felirata. Vegyük sorra ezeket a címereket:

Rhédei János címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1768; Rhédei Ferenc címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1770; Bethlen Lajos címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1779; Teleki István címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1788; Rhédei Mihály címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1791; Patay Sámuel címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1819; Bánffy György címere, papírra nyomtatva, magyar szöveggel, 1822; Vay Miklós címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1824; Bernát Sára, Borbély Sándorné címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1831; Borbély Sándor címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1839; Rakovszky Dániel címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1843; Gyürky Pál

¹ RMK. I. 1164.

² *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Szerk. SZABÓ T. Attila. Bukarest, 1975. I. köt. 1186. lap

TEKINTETES NS. ÉS VITÉZLETT
NAGY RÁKOI KELEMENFALVI
Rakovszky Dániel Úr

SZ. KIR. DEBREZEN VÁROSSA FŐBÍRAJA.

SZÜLETETT 1761-^o JULIUS 1-^o NAPJÁN, MEGHALT 1843-^o MÁRTIUS 17-^o.

XII
79

címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1859; Teleki László címere, papírra nyomtatva, magyar szöveggel, 1861; Degenfeld Imre címere, papírra nyomtatva, gyászkerettel, magyar szöveggel, 1883.

A latin nyelvű feliratokat a címer alá festett kartusban helyezték el, tehát ezeket úgy kellett a tipográfusnak tördelnie, sokszor rövidítenie, hogy a megadott szöveg a keretben elférjen. Ami a betűtípusokat illeti, ezek általában nagy és kis, ún. „címbetűk”, vagy a XIX. századi plakátok nyomásához használt szintén nagy és kis betűkből állanak.

A temetési címerek anyaga — amint láttuk — selyem és papír, a méretük általában 60 × 75 cm. Tizenegy szöveget selyemre, három papírra nyomtattak. A selyemre nyomott szövegek legtöbbször elgörbült sorral láthatók a címerek alatt, sőt néha a gyűrődés is felfedezhető a nyomtatványon, mert a selyem nem simult a prés alá. A XIX. század végére már nemcsak a nyomtatott címerek anyagában látunk változást, hogy ti. a selyem helyett papírt alkalmaztak a tipográfusok a szöveg nyomásánál a megrendelők kívánságára, hanem a felirat is lerövidül. Rhédei János 1768-ból való címerének latin nyelvű feliratában, magyarra fordítva ez olvasható:

„Na gyméltóságú és kegyelmes gróf kisérei Rhédei János úr címeri, aki a Rhédeiek legősibb családjából származott, Abának, Magyarország egykori királyának nemzetségéből veszi eredetét. Született 1713-ban, majd 35 éven át katonáskodásra szentelte életét. Különb-különb féle hivatalokat és méltóságokat töltött be, végül őfelsége aranykulcsos kamarása, a Helytartóság tábornaszernagya volt, kitüntettette a Mária Terézia katonai lovagrendnek, parancsnoka a nemesi testőrségnek, a Helytartótanács elnöke volt. Elhunyt az 1768. esztendő január havának 10. napján”. Degenfeld Imre papírra nyomtatott címerén mindössze ennyi a szöveg: „Gróf Degenfeld Schonburg Imre, meghalt 1883. évi február hó 19-én, élete 73-ik évében”.

Hol készültek ezek a nyomtatott temetési címerek? Csak a Rakovszky Dániel és Degenfeld Imre, valamint Teleki László címeréről tudjuk biztosan megállapítani, hogy az előbbi debreceni, a két utóbbi pedig valamelyik budapesti nyomda terméke. Rakovszky Dániel főbíró Debrecenben, Teleki Lászlót és Degenfeld Imrét Budapesten temették. Degenfeld temetéséről ezt olvassuk a *Debreczeni Protestáns Lapban*: „A szertartás egészen a Sándor ucai palotában történt, melynek lépcsőháza és termei feketével voltak bevonva, és a családi címerrel ékesítve”.³ Teleki Lászlót a Nemzeti Múzeum díszcsarnokában ravatalozták fel, tehát a címereket is Budapesten nyomtatták.⁴

A többi címerek esetében kézenfekvőnek látszik, hogy a temetés helyéhez legközelebb levő tipográfiákat jelöljük meg a nyomtatás helyeül. Tehát a Rhédeiek címereit Nagyváradon, Bethlen Lajos és Teleki István, Bánffy György címereit Kolozsvárott vagy Nagyszebenben nyomtatták. Patay Sámuel Bájon halt meg, Vay Miklós Golopon, a két községhez legközelebb a sárospataki nyomda esett, tehát ezek a címerek a pataki tipográfiában készültek. Bernát Sándor és felesége Tiszaroffon halt meg, a címereiket minden bizonnyal a debreceni nyomdában csináltatták. Ismételjük azonban, hogy ezek a nyomdahelyek csak feltételezésen alapulnak, mert semmi adatunk nincs arra vonatkozólag, hogy a címerek valóban Kolozsvárott, Nagyszebenben, Nagyváradon vagy Sárospatakon kerültek ki a tipográfiákból.

Néhány adat arra utal, hogy a címerekből több példányt nyomtattak, illetve festettek. Görgei Pál „czimerekről” ír idézett művében. Degenfeld Imre temetési címeréből négy darab van a debreceni Kollégium múzeumában azonos felirattal, kézzel festett címerrel. Rhédei Lajosné, Kácsándy Terézia temetéséről ezt olvassuk a *MagyarKurírban*: „... a

³ *Debreczeni Prot. Lap.* 1883. évf. 66. lap

⁴ *Pesti Napló.* 1861. évf. máj. 11. szám

templom katedrája fekete fátyollal, a két karzat fekete pöcszökkel bévonattattak; melyekről a bődögült aszszonyság selyem atlatzra készítettett czimerei függöttek”. Rhédei Lajosné a nagyváradi református templomból temették 1804. ápr. 15-én és ezen a temetésen olvasta fel Csokonai Vitéz Mihály *A lélek halhatatlansága* címmel később kiadott költeményét.⁵

Haiman György a temetési címereket az alkalmi nyomtatványok közé sorolja és tipográfiai szempontból nagyra értékeli. Összegyűjtésüket és megőrzésüket nyomdatörténeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt fontosnak tartja.⁶

TAKÁCS BÉLA

Az első gyógyászati szakfolyóiratok Magyarországon. Az első magyarországi mezőgazdasági, műszaki, ipari és természettudományi ismeretterjesztő folyóiratokról Turányi Kornél írt a *Magyar Könyvszemle* hasábjain,¹ most a kép teljesebbé tétele érdekében az első hazai gyógyászati szakfolyóiratok és néhány meghiúsult kezdeményezés ismertetésére kerül sor. A mai értelemben vett modern magyar orvosi folyóiratirodalom kezdeteit általában 1857-től, az *Orvosi Hetilap* megjelenésétől szokás számítani, ezért csak a korábban megindult lapokkal és kezdeményezésekkel kívánunk foglalkozni.

Fischer Dániel felvidéki orvos 1732-ben tette közzé tervét az első magyar orvos-termesztudományi társaság megalakítására és egy orvosi természet tudományos szaklap kiadására. A kiadvány címe *Acta Eruditorum Pannonica res et eventus naturales ac morbus patros exponentia* lett volna. Fischer terve szerint az *Acta* három részből és egy függelékből állott volna. Az első kettőben kaptak volna helyet a természeti tárgyakkal és jelenségekkel foglalkozó tanulmányok, a harmadikban pedig a hazai betegségeket tárgyaló cikkek. Elgondolása annyira komoly volt, hogy azt ki is nyomatta, nemcsak Pesten, hanem Lipcsében és Frankfurtban is terjesztette, mert a német tudósokat is meg akarta nyerni tervének. Azonban a tervezet közzétételét nem követte az *Acta* megjelenése, feltehetően anyagi okok miatt.²

Fischer után hosszú ideig nincs szó orvosi szaklap létrehozásáról. Csupán 1802-ben született újabb terv. Ekkor Winterl Jakab, Schraud Ferenc, Tomcsányi Ádám professzorok Kitaibel Pállal és Kultsár Istvánnal együtt tervezték egy olyan társulat megszervezését, amely nemcsak természet- és orvostudományokkal hanem gazdaságtannal is foglalkozik. A társaság folyóirata az *Acta Societatis* lett volna. Sajnos ez a terv sem valósulhatott meg.

Az első sikeres kísérlet végül is 1803-ban valósult meg. Ugyanis Sándorfi József ekkor jelentette meg Kassán az *Orvosi Gazdasági Tudósításokat*. Sándorfi maga Bécsben tanulta az orvosi tudományokat és egy ideig a bécsi *Magyar Hirmondó* szerkesztőjeként is működött, bizonyára e lappal kialakult szoros kapcsolata idején juthatott arra az elhatározásra, hogy ő maga is folyóiratot alapítson. Sándorfi lapjának formája és szerkesztési tükre felűnően hasonlít a *Magyar Hirmondó*éra. A lap bevezetőjében mintegy programként kiemelte, hogy nem csupán tudós orvosok részére írja lapját, hanem a laikus olvasóknak is.

⁵ *Magyar Kurír*. 1804. 39. sz. 607–612. lap

⁶ *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája*. Bp. 1978. 21. lap

¹ TURÁNYI Kornél: *Az első műszaki és ipari szakfolyóiratok Magyarországon.* = *Magy. Könyvszle.* 1967. 3. sz., 255–258.; *Az első természettudományi ismeretterjesztő folyóiratok.* = *Magy. Könyvszle.* 1969. 1. sz., 62–63. *Természettudományi folyóiratirodalmunk kezdete.* = *Magy. Könyvszemle.* 1976. 3. sz. 270–272.

² SCHULTHEISZ Emil: *Magyar orvos-termesztudományi folyóirat kiadásának terve a XVIII. századból.* = *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei.* 1957. 6–7. sz., 122–137.

Ezzel bizonyos tudománynépszerűsítő feladatot is magára kívánt vállalni. A lap első száma állatorvosi vonatkozású fejtegetéseket tartalmazott. A második füzet a „Földről” szól a „gondosabb Gazdáknak hazánkban”. A Tudósítások harmadik és egyben utolsó ismert száma az egyedüli, amely egyértelműen orvosi kérdésekkel foglalkozott. Sándorfi orvosi gazdasági folyóirata egészen a legutóbbi időkig csupán utalásokból, említésekből volt ismert.³

Noha nem volt orvosi folyóirat, mégis meg kell emlékezni a *Tudományos Gyűjteményről*, mert az *Orvosi Társ* megjelenéséig a legszínvonalabb orvosi tanulmányok a hasábjain jelentek meg. A kiadvány megjelenésének egész ideje alatt közölt gyógyászati anyagot (1817—1842). A lap alapítói között egy orvos is szerepel, Forgó György — Pest vármegye főorvosa —, akinek jelentős szerepe volt abban, hogy a *Tudományos Gyűjteményben* rendszeresen jelentek meg orvosi, közegészségügyi, állatorvosi és gyógyszerészeti jellegű közlemények. Az orvosi írásokat a legnevesebb korabeli orvosi szerzők írták: Bene Ferenc, Schedel (Toldy) Ferenc, Getse Sámuel és mások. Gyakorlatilag minden abban a korban megjelent magyarországi gyógyászati jellegű könyv ismertetésére sor került. Érdeemesnek látszik megemlíteni, hogy például az egyik orvosi könyvről Vörösmarty Mihály — aki szerkesztője is volt egy ideig a lapnak — írt ismertetést.⁴ A *Tudományos Gyűjteménynek* jelentős szerep jutott a hazai gyógyászati irodalom megalapozásában és a magyar orvosi nyelv megteremtésében is, mindez megkülönböztetett helyet biztosít ennek a folyóiratnak a magyar orvosi sajtó történetében.

1821-ben a pesti egyetem orvoskara vetette fel egy orvosi szaklap létrehozásának tervét. A helytartótanácshoz terjesztett kérvényük hangsúlyozta a folyóirat szükségességét, amely latin nyelvű lett volna. Úgy volt, hogy az *Acta physico-medico edenda per collegium medicum* című folyóiratban a tanárokon kívül hatósági orvosok is közölhetik majd tanulmányaikat. A helytartótanács kétszer is foglalkozott a szaklap engedélyezésének a kérdésével, de végül is anyagi okokra hivatkozva az ügyet ad acta tette.

A következő kezdeményezés Rupp Jánosé volt, aki 1823-ban egy latin nyelvű orvosi lap megindítását javasolta. Az orvosi karhoz intézett felhívása annyira visszhang nélkül maradt, hogy az *Acta Hungariae Medicorum*-ból sem jelenhetett meg egyetlen szám sem. Így tehát még az 1830-as évek kezdetén sem volt Magyarországon gyógyászati folyóirat.

Az első hosszabb életű gyógyászati folyóirat, az *Orvosi Társ* megjelenését a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain jelentették be.⁵ A múlt század harmincas éveinek az elejére a hazai magyar nyelvű irodalom bizonyos fokú fellendülése szükségessé tette, hogy Magyarországon is — mint az akkori Európa annyi országában — az orvosok saját szakfolyóiratukból tájékozódjanak, és ebben publikálhassák saját írásaikat is. Korábban nem jelentkezett igazán sürgetően ez az igény, hiszen a hazai orvosok jelentős része német anyanyelvű lévén akadály nélkül tanulmányozhatta az akkor nagyszámban megjelenő és könnyen hozzáférhető német szakfolyóiratokat.

1830-ban Bugát Pál és Schedel (Toldy) Ferenc — akik maguk is orvosok voltak — mint a lap eljövendő szerkesztői felhívást intéztek „Hazánk orvosaihoz”, ebben körvonalazták azokat a célkitűzéseket, amelyeket meg kívántak valósítani a haza gyógyászok és az egész magyarországi lakosság érdekében. A folyóirat elrendezését és rovatainak sorrendjét a következő formában hirdették meg:

„I. Eredeti vagy fordított practicus értekezések s egyéb eredeti észrevételek, figyelemztetések, tapasztalások és kortörténetek közlése, epidémiák leírása stb.

³ BUSA Margit: *Az Orvosi és Gazdasági Tudósításokról*. = Magy. Könyvszle. 1957. 4 sz., 379—381.

⁴ *Tudományos Gyűjtemény*. 1828. VI. 112—115.

⁵ *Tudományos Gyűjtemény*. 1830. XI. 123—125.

- II. Kivonatok. Ezen szakaszban az orvosi folyó és egyéb munkákból a figyelemre és praxisban követésre legméltóbb dolgok kivonva, össze lesznek gyűjtve.
- III. Orvosi literatúra, hazai s külföldi orvosi munkák megítélve vagy jelentve . . .
- IV. Orvosi vegyes tudósítások . . .”

Az első jelentős magyar orvosi folyóirat szerkesztőinek célkitűzéseiből lényegében kitűnik, hogy a korszak hasonló jellegű külföldi, elsősorban német orvosi szaklapjainak színvonalát szerették volna megközelíteni. A magyar orvosi lap megteremtésének a leglelkesebb szervezője Bugát Pál volt, aki az alapítástól a kiadvány megszűnéséig munkálkodott azon, hogy az *Orvosi Társ* megjelenését a rendkívül nehéz körülmények ellenére is biztosítsa. Schedel (Toldy) Ferenc, orvos, egyetemi tanár — a tudományos igényű magyar irodalomtörténetírás megteremtője —, 1833-ig dolgozott együtt Bugáttal. Érdemes itt megemlíteni, hogy Toldy irodalomtörténetében a szaktudományok irodalmát — így az orvosi irodalmat is — az irodalom szerves részének tekintette.

A lap munkatársai között ott találhatók a kor legjelentősebb orvosi szerzői: Lenhossék Mihály, Bene Ferenc, Csasz Márton, Fabini Teofil, Frivoldszky Imre, Stáhly Ignác, Flór Ferenc, Rupp János. A kezdeti fellendülés után 1833-ban anyagi okok miatt a szerkesztők kénytelenek voltak megszakítani az *Orvosi Társ* kiadását. A lap 1838-as felélesztésében Bugát önzetlen munkálkodásán kívül az 1837-ben alapított Pest-Budai Orvosegyesület segítsége és Stáhly Ignác helytartósági tanácsos — országos főorvos — támogatása játszott szerepet.

A negyvenes években a lap a színvonalas szócikkek mellett egyre több, az ország orvosainak a társadalmi és anyagi helyzetével foglalkozó írást közölt. 1848-ban az *Orvosi Társ* nagy terjedelemben adott helyet az akkor kibontakozó orvosi társadalmi mozgalmak eseményeit és javaslatait ismertető anyagnak, és szinte automatikusan a megalakuló általános orvosegyesület hivatalos közlönyévé vált. A fokozódó háborús események, Budának és Pestnek a forradalmi kormány által történt kiűritése megakadályozták a szerkesztőket, hogy az *Orvosi Társ* 1849-ben is megjelentessék. Arról nincsen tudomásunk, hogy Debrecenben — a kormány új székhelyén — kísérletek történtek volna a lap újra kiadására.

Ha lényegében nem is tekinthető szabályszerű időszaki kiadványnak a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók . . . Munkálatai*, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlése évről évre megjelenő kötete, mégis érdemesnek látszik róla megemlékezni. Az első gyűlés munkálatait 1841-ben még Bugát Pál az *Orvosi Társ* különlenyomataként bocsátotta közre. A második kötet már önálló kiadványként jelent meg, előfizetés útján. A második gyűléstől fogva a tagok beiratkozásukért 2 pengő forintot fizettek a gyűlés költségeinek — közöttük a kiadványok — fedezésére. Maguk a *Munkálatok* a Vándorgyűléseken elhangzott előadások anyagát foglalták magukban. A tárgyalt korszakban utoljára 1847-ben jelent meg kötet a soproni Vándorgyűlés anyagával, a következő kötet a szabadságharc bukása után jóval később, csak 1864-ben jelent meg.

Schöpf-Merei Ágoston — a pesti gyermekkórház igazgatója — is indított a negyvenes években egy viszonylag rövid életű folyóiratot. Az alapító már 1842-ben megjelentetett egy próbafüzetet, melynek a címe *Magyar Orvosi és Természettudományi Évkönyvek*. Itt kell megjegyezni, hogy a folyóirat noha évkönyvnek jelzi magát, mégis havonként megjelenő lap lett. Schöpf-Merei kiadványának további számai közel két évi szünet után 1844-ben jelentek meg: *Magyar Orvos-Sebészi Természet tudományi Évkönyvek* címmel. Jelentős újítása az volt a lapnak, hogy határokon túli munkatársak, azaz levelezők útján kívánt rendszeres beszámolókat közölni az idegen országok orvosi eredményeiről. Jelentős teret szántak a külföldi gyógyászati szakfolyóiratok referálására. A lap az 1845-ös évfolyam 6. számában jelentette be jellegének változását, amit címének tovább módosulása is jelzett: *Magyar Orvos-Sebészi Évkönyvek, a gyermekgyógyászat körében*. A gyermekgyógyászati szaklappá vált folyóirat a továbbiakban negyedévenként kívánt megjelenni.

Schöpf-Merei Bugát folyóiratában jelentette be 1846-ban vállalkozásának megszűnését.⁶ Ezt azzal indokolta, hogy a pesti orvos egyesület saját költségén egy újabb orvosi folyóiratot szándékozik kiadni. (Ez a terv nem valósult meg.)

Említésre méltó még Pap Ignác *Orvosi Almanach*-ja, amely azonban csak egyszer jelent meg sebészi, gyógyászati és állatorvosi tartalommal. Az 1843-ban kiadott kötet Schöpf-Merei Ignácraól egy könyvomas arc képet is tartalmazott.

Mivel az *Orvosi Tár* 1848 decemberében jelent meg utoljára, ezután a hazai orvosoknak ismét nem volt szaklapjuk, ugyanis a szabadságharc leverése után Bugát Pál szerkesztő nem indíthatta meg újból folyóiratát. Ekkor úgy látszott, hogy hosszú ideig fórum nélkül maradnak a hazai gyógyászok. Ez a probléma azonban viszonylag gyorsan megoldódott, ha a magyar nyelvű orvosi folyóiratirodalom számára nem is a legkedvezőbb módon. Ugyanis Wachtel Dávid — orvosügyi tanácsos — kért és kapott engedélyt német nyelvű orvosi folyóirat kiadására. 1850. július elsején már meg is jelent az első szám. A lap címe *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn* volt. Wachtel feltehetően arra gondolt, hogy német nyelvű folyóirat kiadására könnyebben kap szabadalmat az engedélyek kiadásával igen fukarul bánó Bach-rendszer hatóságaitól, másrészt azt is tudta, hogy a magyarországi orvosok többsége beszél és olvas németül. Egészen 1857-ig, az *Orvosi Hetilap* megjelenéséig csupán Wachtel Dávid folyóirata állt a magyar orvostársadalom rendelkezésére.

A *Zeitschrift* kezdetben Pesten jelent meg és az orvosi témákon kívül természettudományos, gyógyszerészeti és közegészségügyi tárgykörrel is kívánt foglalkozni. A lap ha szerény mértékben is, de képviselte a hazai orvosok érdekeit, ezért a magyar gyógyászoknak akarva akaratlanul német nyelvű lapot kellett forgatniuk, ha tájékozódni akartak. Lényegében tehát a Wachtel-féle folyóiratot hídnak tekinthetjük, amely összekötötte az *Orvosi Tár* megszűnése és az *Orvosi Hetilap* megindulása közötti nehéz korszakot. Ezáltal nem szakadt meg meg az 1831-ben megkezdett hazai orvosi tájékoztatás folyamata.

Miután 1855 után a lap kiadására Sopronban került sor — ugyanis Wachtel a soproni kerület orvosügyi előadója lett —, így lényegesen emelkedtek a folyóiratban a nyugat-magyarországi vonatkozású orvosi és egészségügyi hírek. Említésre méltó körülmény, hogy a lap hasábjain igen sokat foglalkoztak a magyarországi gyógyvizekkel és gyógyfürdőkkel. A szerkesztőnek könyve is jelent meg e tárgykörben.

A *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn* akkor jutott válságba, amikor Wachtel Dávidot áthelyezték új állomáshelyére Egerbe, ahol Heves megye főorvosa lett. Wachtelnek nem állt szándékában megszüntetni lapja kiadását, ugyanis bejelentette, hogy 1861-ben majd Egerben is megjelenteti lapját. A rendelkezésre álló adatok alapján pontosan már nem deríthető ki, hogy ezt a tervét miért nem tudta megvalósítani, feltehetően a Sopronban megtalálható, de Egerben csak igen kis mértékben feltalálható német háttér hiányzott és ez a körülmény vehette el a kedvét a lap további kiadásától.⁷

Wachtel Dávid gyógyászati folyóiratának a megszűnése idejében ért véget lényegében a magyarországi orvosi folyóiratok első, úttörő korszaka, hiszen már 1857-ben megjelent a máig is élő *Orvosi Hetilap*, amelynek hasábjain jelentek meg először európai színvonalon orvosi szakcikkekk. Itt jelentkezett Semmelweis Ignác világhírű tanulmányaiival. Az *Orvosi Hetilap* mellékletei jelezték az orvosi folyóiratirodalom specializálódásának további lehetőségeit.

BATÁRI GYULA

⁶ *Orvosi Tár*. 1846. 13. sz., (márc. 22.) 206.

⁷ BATÁRI Gyula: *Egy soproni orvosi folyóirat a XIX. sz. közepén.* = Soproni Szemle. 1974. 4. sz., 341–344.